

MILENKO LONČAR

TEUTA SERREQUI

Sveučilište u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju

Obala kralja Petra Krešimira IV, 2

HR – 23000 Zadar

KASTRON I POLIS U PORFIROGENETOVU DE ADMINISTRANDO IMPERIO

U Porfirogenetovu djelu za pojam grada susreću se dvije riječi, *kastron* i *polis*. Postavljeno je pitanje ima li razlike u njihovoj uporabi. Pokazuje se da je *kastron* standardna riječ, a da se *polis* upotrebljava kad se odnosi na glavni grad – Konstantinopol, i sveti grad – Jeruzalem, te u poglavljima koja prenose starije izvore. Rijetke iznimke ukazuju zacijelo na to da se i poneki Konstantinov suradnik poslužio riječju *polis* prema vlastitu jezičnom ukusu.

Uvod

Pojam grada u Porfirogenetovu se djelu¹ označuje antičkom grčkom riječi *polis* i latinskom *kastron*, posuđenicom iz vojnog rječnika koja izvorno znači „tabor“. Nesigurna vremena kasne antike i ranoga srednjeg vijeka utjecala su na utvrđivanje gradova ili napuštanje starih i traženje pogodnijih položaja za obranu, te nije neobično što je i *kastron* počeo dobivati jednostavno značenje „grad“; i sama pojava se po tome danas zove *kastrizacija*.² U *De administrando imperio* riječ *kastron* je učestalošću daleko nadmašila *polis*. Omjer je 277 naprama 76 u korist latinske posuđenice.³

Zanimalo nas je može li se uočiti kakva pravilnost u porabi jednog ili drugog oblika, ili se upotrebljavaju bez vidljive razlike. Iz same statistike i čitalačkog iskustva bjelodano je da je *kastron* postao standardan izraz. Neobično je što tu

¹ Jenkins 1967.

² Npr. Goldstein 1992: 90.

³ Osnovna statistika, ovdje neznatno ispravljena, u: Lončar 2008: bilj. 39 (u tisku na Sveučilištu u Zadru).

činjenicu ne bilježe rječnici, već daju samo prvotno značenje riječi („utvrda“).⁴ *Kastron* se nazivaju dalmatinski gradovi, zatim hrvatski i ostali slavenski, pa Venecija i njena naselja, langobardski gradovi, maloazijski... Stoga se postavlja pitanje gdje se i kada rabi *polis*. Ispitali smo sva mjesta na kojima se javlja u spisu.

Polis

Konstantinopol i Jeruzalem. Prvo treba izdvojiti činjenicu da se u čitavu djelu, bez obzira na njegovu razdiobu, *polis* često odnosi na *glavni* grad Konstantinopol (čak 20 puta),⁵ ili na *sveti* grad Jeruzalem (5 mjesta).⁶ Konstantinopol se lako prepoznaje po izričaju ili po kontekstu, kao *he Kōnstantineōn polis* („grad Konstantinjana“), *he basileuusa polis* („carujući grad“), *he theophylaktos polis* („od Boga čuvani grad“) ili najčešće samo imenica s članom, *hē polis* („ovaj grad“ ili „Grad“), što se, u akuzativu, sačuvalo do danas u turskom imenu *Istanbul*.⁷ Jeruzalem pak prepoznatljiv je po svom atributu *hagia* („sveti“).

Poglavlje 53. Od preostalog 51 *polisa*, 36 ih se nalazi u posljednjem, 53. poglavlju, ujedno i najduljem od svih. Riječ je o kasnoantičkoj legendi o crnomorskom gradu Hersonu⁸ koji u Konstantinovo vrijeme ima status bizantske pokrajine – teme. Legendama iz stare povijesti grada pripisano je na kraju⁹ devet suvremenih bilježaka, većinom o izvorima nafte, važnim za pripremu ekskluzivnoga bizantskog oružja, takozvane „grčke vatre“,¹⁰ a neke se tiču načina carigradske političke i gospodarske kontrole nad gradom.

I riječ *kastron* susreće se u ovom poglavlju, ali samo pet puta, i to, što je vrlo

⁴ Sophocles 1992, s. v.: „the Latin *castrum* = φρούριον, fort“. Δημητράκου 1964: s. v: τεῖχος περιβάλλον πόλιν καὶ ἡ περιβαλλομένη ὑπὸ τοῦ τεῖχους πόλις, τὸ φρούριον („zid koji okružuje grad i grad okružen zidom, utvrda“). Du Cange 1688: s. v., navodeći srednjovjekovne grčke leksikone s više inačica sličnoga značenja, uz napomenu kako se *kastron* nalazi na bezbroj mjesta kod grčkih pisaca, zaključuje kako „danas pak Grci *kastrima* zovu koje god gradove, a *polisom* samo Konstantinopol.“ (*Hodie vero Graeci quasvis urbes κάστρα vocant, πόλιν vero solam Constantinopolim.*)

(Zahvaljujem kolegici Lindi Mijić na snimku natuknice κάστρον iz Du Cangeova rječnika u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.)

⁵ Jenkins 1967, poglavlje 1/redak 22, 2/16, 8/1, 13/81, 21/125, 29/172, 32/101, 139, 43/65, 83, 133, 138, 171, 46/60, 63, 164, 48/12, 50/119, 51/32, 53/514. Prema Du Cangeu (kao u. bilj. 4), običaj se sačuva do modernog vremena.

⁶ Jenkins 1967: 21/5, 67, 22/72, 45/32, 46/55.

⁷ Sophocles 1992: s. v. *polis*

⁸ Usp. Jenkins 1962: 205–206.

⁹ Jenkins 1967: 53/493–509.

¹⁰ O njenom izumitelju v. Jenkins 1967: 48/28–32, a o monopolu nad njom v. 13/73–103 i Jenkins 1962: 66.

indikativno, jedino u naslovu¹¹ i krajnjim bilješkama.¹² Poznato je, naime, da naslovi poglavlja nisu izvorni, nego su dodani kasnije,¹³ kao što je očigledno da i bilješke nisu iz antike, nego su napisane u Carigradu prilikom sastavljanja traktata. Tako se potvrđuje polazna postavka da je *kastron* postao uobičajena riječ. *Polis* se upotrebljava u posebnim slučajevima ili potječe iz starijeg vrela.

Poglavlja 14–25. Prateći dalje pojavu *polisa* u Konstantinovoj knjizi zamjećuje se koncentracija (6 primjera) u poglavljima 14–25 koja su posvećena Arapima.¹⁴ S druge strane, u njima nema ni jednog *kastrona*. Na prvi se pogled čini da je i tu lako protumačiti stanje, jer arapska se povijest u *De administrando imperio* uglavnom zasniva na Teofanu, bizantskom povjesničaru iz 8./9. stoljeća, i *polis* bi morao biti njegov izbor. Jenkinsovo izdanje u aparatu ispod teksta upućuje na usporedbu s Teofanom u vezi s pet naših primjera. Samo prvi¹⁵ nema takve potvrde. Međutim, provjerom u Teofanovu tekstu pokazuje se da se samo u jednom njegovu odlomku koji je prepričan u *De administrando imperio* koristi *polis*,¹⁶ a u ostalima te riječi nema. To znači da ju je izabrao sam sastavljač arapskih poglavlja u Porfirogenetovoj knjizi, možda pod Teofanovim utjecajem, kod kojega se inače *polis* zatječe desetak puta više nego *kastron*.¹⁷ Ili se ugledao u neki drugi, danas nepoznat izvor. U svakom slučaju, treba istaknuti mogućnost da je jedan od Konstantinovih suradnika koristio *polis*, za razliku od ostalih koji se mahom služe riječi *kastron*.

Da kratko rekapituliramo: od 76 mjesta na kojima se nalazi riječ *polis*, 20 ih se odnosi na Konstantinopol, 5 na Jeruzalem, 36 ih se nalazi u 53. poglavlju i 6 u arapskoj povijesti. Ostaje dakle još 9 mjesta.

Proslov. Prvo se mjesto nalazi u Proslovu,¹⁸ napisanu inače osobno Konstantinovom rukom. Riječ je o parafrazi mjesta iz Matejeva evanđelja, koje također na tom mjestu ima *polis*.¹⁹

¹¹ Jenkins 1967: 53/1. Sličan je primjer i 49. poglavlje, gdje se za Slavene u naslovu rabi standardni lik *Sklaboi*, a u tekstu poglavlja pet puta oblik *Sklabēnoi*, koji se nalazi samo tu. Usp. Lončar 2002: 140–141.

¹² Jenkins 1967: 53/493, 512, 527, 529.

¹³ Prvi je na to upozorio engleski bizantolog Bury 1908: 93–95, potom ga nadopunio Jenkins 1962: 8, što je detaljno izloženo i razrađeno u: Lončar 2002: 51–61.

¹⁴ Jenkins 1967: 15/7, 18/3, 20/5, 6, 12, 21/69.

¹⁵ Jenkins 1967: 15/7.

¹⁶ Jenkins 1967: 20/5; usp. Theophanes 1883: 344, 14.

¹⁷ Omjer po mojem brojanju iznosi 486 naprama 52. Pretraživano pomoću programa *Musaios*, 2002.

¹⁸ Jenkins 1967: P/38.

¹⁹ Math. 5, 14. Uputa na to mjesto u: Jenkins 1962: 46, u kritičkom aparatu.

Poglavlje 27. Sljedeći se *polis* nalazi u 27. poglavlju,²⁰ posvećenu Langobardiji, i odnosi se na grad Kapuu. U istom se poglavlju 45 puta susreće i *kastron*. Nije vidljiv razlog zbog kojega se u tom društvu našao jedan *polis*.

Poglavlje 30. Slična je situacija u 30. poglavlju, u „Izlaganju o pokrajini Dalmaciji“. I tu se među 15 *kastrona* pojavio jedan *polis*.²¹ Riječ je o Saloni koja se prije toga jednako naziva i *kastron*.²² No svakako neće biti slučajno što se tu *polis* nalazi u poglavlju koje se općenito drži naknadno dodanim u spis, vjerojatno i poslije Porfirogenetove smrti, napisanim od nepoznatog autora, čiji se politički stav razlikuje od autora ostalih dalmatinskih poglavlja.²³ Nije slučajno zacijelo ni to što se u istom poglavlju, odmah u sljedećoj rečenici, nalazi i deminutiv *polichnia*²⁴ („gradići“), *hapaks* u *De administrando imperio*.

Poglavlje 42. Pojavu *polisa* u 42. poglavlju lako je razumjeti, budući da je dio sintagme *hoi pateres tēs poleōs* („gradski oci“), koja se navodi kao lokalni naziv u Hersonu, jamačno već posvećen tradicijom.²⁵

Poglavlje 45. Još se jedan *polis* nalazi u 45. poglavlju.²⁶ Poglavlja 43–46 govore inače o odnosima bizantske vlasti prema vladarima na istoku Male Azije, u Armeniji i Gruziji. Prema vrlo uvjerljivu Jenkinsovu mišljenju, upravo tu se uočava nova tendencija u pisanju djela, koje je prvotno bilo zamišljeno kao *povijesni* prikaz naroda na obodu carstva. To su današnja poglavlja 14–42. U jednom je trenutku zamisao očigledno promijenjena na taj način da se počne govoriti o *nedavnoj* prošlosti i *trenutnom* stanju, i da se mladom caru Romanu II. (959–963) kome je djelo i posvećeno daju važne upute za buduće postupanje u vanjskoj politici.²⁷ Taj zaokret nastupio je upravo u prikazivanju bizantskog istoka, počevši s 43. poglavljem. Jedini odlomak koji je napisan na stari način, gdje se, naime, pripovijeda o polulegendarnoj armenskoj povijesti, jest onaj u kojem se pojavljuje *polis*.

²⁰ Jenkins 1967: 27/61.

²¹ Jenkins 1967: 30/57.

²² Jenkins 1967: 30/14, 18.

²³ Lončar 2002: 98–112.

²⁴ Jenkins 1967: 30/58.

²⁵ Jenkins 1967: 42/44–47: Μέχρι γὰρ θεοφίλου τοῦ βασιλέως οὐκ ἦν στρατηγὸς ἀπὸ τῶν ἐντεῦθεν ἀποστελλόμενος, ἀλλ' ἦν ὁ τὰ πάντα διοικῶν ὁ λεγόμενος πρωτεύων μετὰ καὶ τῶν ἐπονομαζομένων πατέρων τῆς πόλεως. („Do cara Teofila, naime, nije se odavde slao strateg, nego je svime upravljao takozvani prvak s takozvanim gradskim ocima.“)

²⁶ Jenkins 1967: 45/25.

²⁷ Jenkins 1962: 5–7.

Poglavlje 48. U kratkome 48. poglavlju također se dvaput sreće *polis*,²⁸ a *kastron* ni jednom. I opet je riječ o starijem vrelu, naime o prijepisu 36. članka s koncila održana 691./692. godine u Trulskoj dvorani carske palače u Konstantinopolu.²⁹

Poglavlje 49. I najzad, posljednja dva mjesta s riječju *polis* nalazimo u 49. poglavlju, i to u prvih dvanaest redaka,³⁰ dok se u nastavku šest puta umjesto toga susreće *kastron*.³¹ 49. je poglavlje istaknuto i time što se služi nestandardnim imenom Slavena, likom *Sklabenoj*,³² dok u naslovu ima *Sklaboi*.³³ Moguće je dakle da je to poglavlje sastavio autor koji se služi objema riječima u značenju grada, ne ulazeći dublje u pitanje ne temelji li se tekst na, recimo, dva vrela, od kojih bi prvo preferiralo *polis*, a drugo *kastron*.

Ostala djela. Stanje se dakle čini prilično jasnim. U *De administrando imperio* riječ *kastron* postala je standard, a *polis* je prežitak iz starijeg vremena ili izuzetak. Otvara se pitanje, kako stoji stvar u drugim djelima sačuvanima pod imenom Konstantina Porfirogeneta. Već letimičan uvid ukazuje na obrnut odnos: u *De thematibus* i *De cerimoniis polis* je desetak puta češći nego *kastron*,³⁴ u *Vita Basilii* oko tri puta.³⁵ Ti omjeri, međutim, malo kazuju bez detaljnijeg istraživanja kakvo je u ovom članku učinjeno za *De administrando imperio*. No opća je tendencija u tima drugima Porfirogenetovim spisima ipak nedvosmisleno suprotna. Razlog je zacijelo u različitoj jezičnoj i stilskoj razini. Djela, naime, tradirana kao Porfirogenetova poodavna su, upravo zbog velikih i lako uočljivih stilskih razlika, izazvala nedoumicu čak oko njihova stvarnog autorstva.³⁶ Pri tom se *De administrando* drži stilski i jezično najneuglađenijim.³⁷ Toga je bio svjestan i sam car kad se u uvodu osjetio pozvanim ispričati se sinu zbog stilskih hrapavosti i jezične jednostavnosti.³⁸

²⁸ Jenkins 1967: 48/17, 20.

²⁹ Obavijest o koncilu i starija literatura u: Ostrogorski 1959: 151–152.

³⁰ Jenkins 1967: 49/7, 12.

³¹ Jenkins 1967: 49/14, 17, 28, 29, 33, 34.

³² Jenkins 1967: 49/15, 30, 41, 65, 70.

³³ Jenkins 1967: 49/2.

³⁴ U *De them. polis* se nalazi 97 puta, *kastron* 8 puta; u *De cerim. polis* 129 puta, *kastron* 10. (Pretraženo pomoću programa MUSAIOS 2002.)

³⁵ Omjer je 56 prema 18.

³⁶ Ševčenko 1990: 186. Sam Ševčenko ide pri tom do kraja zaključujući kako različit stil doista jest posljedica rada više Konstantinovih suradnika.

³⁷ Moravcsik 1967: 263–264.

³⁸ Jenkins 1967: 1/8–15.

Zaključak

Ako sad sumiramo, proizlazi da je *kastron* u *De administrando imperio* gotovo potpuno istisnuo *polis*. *Polis* se sačuvao u označavanju Konstantinopola (kojemu je, uostalom, i dio imena), i Jeruzalema, dakle glavnoga i svetoga grada. Učestala upotreba okamenila je riječ odnosno sintagmu ne dopuštajući zamjenu. Isto vrijedi i za „gradske oce“ u 42. poglavlju. Velika većina ostalih pojava riječi *polis* potječe iz starijih izvora (iz hersonske legende, akata crkvenog sabora, Evanđelja, možda i Teofana). No *polis* nije potpuno nestao. Preostale malobrojne slučajeve treba ipak pripisati jezičnom afinitetu pojedinih suradnika u sastavljanju djela. Najprepoznatljiviji je pri tom primjer iz 30. poglavlja, koje se gotovo jednodušno pripisuje autoru mlađem od Porfirogeneta. Čini se da bi se i primjer iz 49. poglavlja mogao protumačiti posebnošću pisca ili vrela, sudeći po tome što ono odudara od ostatka spisa po duljem obliku slavenskog imena. Možda bi se slično moglo reći i za 45. poglavlje, gdje se jedini *polis* nalazi u starinarskom sadržaju, za razliku od okoliša (43–46 poglavlje) koji je čitav usmjeren na aktualnu politiku. Samo za *polis* iz 27. poglavlja nema uočljiva nagovještaja da bi potjecao iz drugog vrela, te bi ga stoga valjalo pripisati piščevu jezičnom ukusu.

U drugim trima Porfirogenetovim djelima omjer u porabi tih dvaju riječi obrnut je, što je u skladu s i inače višom općom ocjenom njihova jezika.

Literatura

- BURY, J. B. 1908. Rasprava *De administrando imperio*. (The Treatise De adm. Imp.), s engl. preveo Š. Lochmer, *Vjesnik zemaljskog arhiva*, 10, 1908, str. 91–144. (Izvorni engleski tekst u: *Byzantinische Zeitschrift*, XV. B, J. 1906, 517–577.)
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, 1964. Μέγα λέξικον ὅλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, Ἀθῆναι.
- DU CANGE, 1688. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*.
- GOLDSTEIN, IVO 1992. *Bizant na Jadranu*, Zagreb.
- JENKINS, R. J. H. 1967. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Greek text edited by R. J. H. Jenkins, New Revised Edition, Dumbarton Oaks.
- JENKINS, R. J. H. 1962. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Volume II. Commentary, edited by R. J. H. Jenkins, London.
- LONČAR, MILENKO 2002. *Filološka analiza Porfirogenetovih vijesti o Hrvatima*. *Doktorska disertacija*, Zadar.
- LONČAR, MILENKO 2008. Porfirogenetovo zadarsko otočje i pitanje otoka Ugljana, u: *Toponimija otoka Ugljana*, ur. V. Skračić, Sveučilište u Zadru.

- MORAVCSIK, GYLA 1967. Τὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἀπὸ γλωσσικῆς ἀπόψεως; *Studia Byzantina*, Budapestini.
- MUSAIOS, 2002. Release A, CD ROM: TLG.
- OSTROGORSKI, GEORGIJE 1959. *Istorija Vizantije*, Beograd, fototipija izdanja iz 1959.
- SOPHOCLES 1992. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Hildesheim, Zürich, New York.
- ŠEVČENKO, IHOR 1990. Re-reading Constantine Porphyrogenitus, *Byzantine Diplomacy*, Papers from Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990, edited by Jonathan Shepard and Simon Franklin, reprinted 1995, 2003, Belfast.
- THEOPHANES 1883. *Theophanis chronographia*, vol. 1. Leipzig, 1883 (repr. Hildesheim: Olms, 1963; MUSAIOS, 2002.)

Kastron and Polis in Porphyrogenitus' *De administrando imperio*

Summary

In Porphyrogenitus' work we find two words for the term of the town: *kastron* and *polis*. A vexed question is put about the difference in their usage. It turns out that the *kastron* is a standard word, whereas the *polis* is used only when applied to the capital – the town of Constantinopolis, and the sacred town of Jerusalem, as well as in those chapters which quote the older sources. Rare exceptions point out to the fact that even some of Porphyrogenitus' assistants used the word *polis* according to their personal preference.

Ključne riječi: toponimija, kastron, polis, De administrando imperio, Konstantin Porfirogenet

Key words: toponymy, kastron, polis, De administrando imperio, Constantinus Porphyrogenitus

